

УДК 821.161.2.09(092)

Валентина Патока,
заслужений працівник культури України

Іван Михайлович Дзюба — унікальна постать серед національної еліти України, один із видатних мислителів нашого часу, талановитий критик і літературознавець, учений академічного звання і академічного масштабу, автор численних праць, статей, доповідей, чи не кожна з яких пробуджує громадянську думку; лідер, духовний організатор і речник знаменитого українського шістдесятництва XX століття; політичний діяч, пристрасний борець за Україну, її незалежність, її мову; діяч культури, широко відданий великій справі націєтворення. А ще — активний учасник руху за незалежність України, один з ініціаторів створення Народного руху України. Саме йому ровесниця і посестра по духу Ліна Костенко присвятила такі полум'яні рядки: "Іван Дзюба обминає деформовані пріоритети, він "обраховує вежі", і коли нація стоїть на межі життя і смерті, ... допоможе їй обрати життя, бо він діагност нашого часу" [5].

У двох ключових для культурного й національного розвитку України періодах — у шістдесятих та на зламі вісімдесятих — дев'яностих років — Іванові Дзюбі випало бути чи не найкращим речником свого покоління національно свідомої інтелігенції. Він не прагнув цієї ролі, але життя саме знайшло непересічного діяча й мислителя завдяки його гострому відчуттю справедливості та обов'язку, силі його інтелекту, здатного охоплювати та творчо переробляти енциклопедично широкі пласти сучасного й історичного досвіду, винятковому логічному й риторичному обдаруванню. Згадаймо лише його актуальну й нині публіцистичну статтю "Інтернаціоналізм чи русифікація?".

З 1992 року — головний редактор журналу "Сучасність", член Державної думи України, з грудня 1992 року до серпня 1994 року — міністр культури України. З 1996 по 2004 рік — академік-секретар Відділення літератури, мови і мистецтвознавства НАН України, з 1997 року — співголова Головної редакції "Енциклопедії сучасної України". У 1988—1991 роках — президент Республіканської асоціації українців, у 1999—2005 роках — голова Комітету з Національної премії ім. Тараса Шевченка.

Все це — Іван Дзюба — людина невтомної саможертвовної праці зі знаною в суспільстві чесною і принциповою позицією на всіх етапах та у всіх життєвих проявах, з його громадянською, моральною людською висотою.

Діяльність І. Дзюби відзначена міжнародною премією ім. Т. і О. Антоновичів (1991), премією фундації ім. Івана Багряного, Національною премією ім. Тараса Шевченка (1991), Республіканською премією в галузі літературно-художньої критики ім. О. І. Білецького (1989), Всеукраїнськими преміями — ім. В. І. Вернадського (2000) і "Визнання" (2001) та іншими. У 2001 році Іван Дзюба був удостоєний звання Героя України.

Іван Михайлович Дзюба родом із Донбасу, з тих країв, про які нині наші політики кажуть, що там ніколи не розмовляли українською мовою, що потрібні там аж дві мови державні — рідна й сусідська. Народився майбутній захисник

українства у с. Миколаївці Волноваського району Донецької області, у родині робітника гірничого кар'єру. Батько загинув на фронті, мати майже все життя працювала санітаркою в лікарні.

Рятуючись від голоду 1932—1933 років, сім'я переїхала до робітничого селища Оленівські кар'єри. Батьки знайшли собі "куток", але дитину взяти не було куди, тож і залишився Іванко з бабусяю Наталією Кузьмівною і дідом Федором Анфимовичем у Миколаївцях. Перші роки хлопчика минули без маминих казок і коліскових, не знав він і маминої ласки — їх замінили невсипущі бабусині турботи. "Взагалі, — як пізніше напише Іван Михайлович у своїх спогадах, — коли ми вже жили всі разом, скажу, що в нашій сім'ї "міських" перечуленості й ніжностей не було, але були спокій і доброта" [4].

Івана Михайловича часто запитували й запитують: як сталося так, що він виріс на Донеччині, у нібито "російськомовному" краї, а зберіг українську мову, та ще й удостоївся звання "українського буржуазного націоналіста". Звідки в нього взялося оте переживання України, як своєї особистої долі? Завдяки чому "пробудилася" у ньому Україна?

Пояснює він це першими дитячими враженнями: "Ось ми, дівчата, на березі, за хутором ставок великий, ми на березі ставка, скупавшись, гріємося на сонечку, а десь по другий бік далеко-далеко ідуть дівчата і співають: "Коло греблі шумлять верби, що я посадила...". І так мені ця пісня запала в душу, щось таке зародила, що потім вона весь час мені згадувалася, у якісь моменти — оце враження, оцей ставок, і десь далеко дівчата, яких не видно, але чути, ця пісня і ці слова. І чомусь мені думається — це, мабуть, дуже наївно, це собі я надумав, мабуть, — але мені чомусь здається, що якби не лягла на дитяче серце ота далека щемлива пісня, то так би я міг і життя прожити, не доторкнувшись глибиною душі до того, що є Україна" [4, с. 51, 52]. Звичай-

но, не тільки це. Западало в душу й інше: "Взагалі був якийсь негласний, непомітний і несвідомий культ Шевченка. Мало хто й читав його, але дещо переказувалося майже як фольклор, і для всіх це ім'я було святе. Якийсь оберіг українськості..." [4, с. 52].

У студентські роки, навчаючись у Сталінському педінституті (тепер — Донецький університет), Іван Дзюба очолював комітет комсомолу. Наприкінці 1952 року в доповіді на звітно-виборчій комсомольській конференції він так розкритикував дирекцію і партком інституту, що керівництво негайно припинило збори, а доповідача почали тягати по інстанціях, навіть лякали Сибіром. Врятувала тоді молодого активіста несподівана смерть Сталіна. Після закінчення педінституту Іван навчався в аспірантурі Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Науковим керівником у нього був академік О. Білецький, тема кандидатської дисертації — "Сатира Маяковського".

З 1959 року І. Дзюба — член Спілки письменників України. Починав свою працю у Держлітвидав (пізніше — видавництво "Дніпро"), згодом завідував відділом критики в журналі "Вітчизна".

У кінці п'ятдесятих та на початку шістдесятих років український читач ознайомився з першими творами І. Дзюби. Дослідники стверджують, що Іван Михайлович наважився протистояти нелюдській тоталітарній системі. Він давав уроки правди вголос, перший вніс в українську літературну критику неспокій, дозволивши собі перегляд образу "позитивного героя". Його публікації вийшли окремим виданням "Звичайна людина чи міщанин?" (1959). Така позиція молодого критика сприймалася як вияв романтизму й пошуки нового.

Іван Дзюба дав зелене світло молодим авторам: Григору Тютюнникові, Миколі Вінграновському, Василю Голобородькові. Однак зажив слави інакшумця і був звільнений з редакції як "неблагонадійний".

У часи викриття "культу особи" Й. Сталіна двадцятип'ятилітній критик, автор статей у "Літературній Україні", "Вітчизні", опинився в епіцентрі літературного буття. Цікавими й сміливими були його виступи в пресі чи на письменницьких зібраннях. Вони викликали суперечки, в яких виявляли себе і прихильники, і вороги. І. Дзюба порушував важливі, наболілі проблеми життя, викривав його труднощі. Він вітав прихід "шістдесятників", був для них авторитетом.

Євген Сверстюк згадує, що "кожен з молодих авторів прагнув зустрічі з ним (І. Дзюбою) і чогось чекав від тієї зустрічі. Кожна його публікація ставала поміченою. На початку 60-х відроджувався престиж української критики. Серед ілюзій молодого завідувача відділу критики журналу "Вітчизна" була й така, щоб вести відділ зусиллями кількох авторів. Уже виділялися публікації Івана Світличного, Олексія Ставицького та ін." [4, с. 4].

І. Дзюба завжди захоплював своїми виступами аудиторію, говорив спокійно і виважено, незважаючи на авторитети. Він критикував Олександра Корнійчука та Андрія Малишка, Юрія Збанацького та Вадима Собка, бо хотів і прагнув того, щоб у нашій літературі були твори високого гатунку, а герої, у них представлені, були реальними, а не штучно надуманими. Іван Михайлович захищав тих, у кому заприпитив іскру Божу, і тих, хто потрапляв у немилість до влади.

Іван Дзюба, як відзначає Ірина Жиленко, був кришталевим чесним і повністю позбавленим честолюбства, пози чи самозамилування. Він імпував новому поколінню інтелігенції глибокими знаннями, широкою обізнаністю в багатьох сферах життя, аргументованістю кожного твердження, а головне — неповторним артистизмом природи. Від Дзюби влада не могла просто відмахнутися, бо він був геніальним агітатором. Він привів, можливо, в національний рух не менше молодого люду, ніж усі інші дисиденти разом узяті.

І. Дзюба не мовчав, не мав жодного поняття про стратегію, тактику і дипломатію. Тому не випадково він разом із

В. Чорноволом і В. Стусом виступив 5 вересня 1965 року в Києві під час прем'єри фільму Сергія Параджанова "Тіні забутих предків" у кінотеатрі "Україна" проти відновлення в СРСР політичних репресій щодо української інтелігенції. У своїй промові він звернув увагу на арешти серед творчої молоді і назвав імена заарештованих. У грудні І. Дзюба звернувся з листом до Першого секретаря ЦК Компартії України П. Шелеста і Голови Ради Міністрів УРСР В. Щербицького, в якому стверджував, що людей переслідують за чесну думку, правдиве слово, вболівання за долю України. До листа він додав "матеріал на цю тему" "Інтернаціоналізм чи русифікація?", який став початком однойменної праці, що була видана без відома і дозволу автора 1968 року за кордоном.

Нічого собі матеріал! Майже триста сторінок ґрунтовного дослідження, у якому на фактах, цифрах, свідченнях людей, на цитатах класиків і некласиків марксизму-ленінізму, діячів Комуністичної партії розкривається оте партійно-радянське фарисейство, лицемірство, іменоване інтернаціоналізмом, а насправді це шовінізм, русифікація.

Праця І. Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?" стала викликом тоталітарній системі. Твір був перекладений англійською, італійською, французькою, російською, китайською мовами, його взяв на озброєння дисидентський рух, українська діаспора. Праця пробудила національний дух українців від Донбасу до Галичини. Її підпільно розповсюджували, обговорювали. Інтенсивне пробудження національної свідомості українців пов'язане саме з цим періодом. Але почалися арешти, ув'язнення, які тривали після 1965 й до 1972 року. У цей час було засуджено побратимів Івана Михайловича: І. Світличного, Є. Сверстюка, В. Стуса, Ігоря та Ірину Калинців. Виключили зі Спілки письменників України та заарештували і самого І. Дзюбу (травень 1972). Членство у Спілці письменників йому повернули лише у 1980 році.

У травні 1973 року Івана Михайловича засудили "за антирадянську діяльність" до п'яти років таборів суворого режиму — саме такий термін було визначено слідчими органами для "ідейного перевиховання", цілком достатній, аби погубити людське життя, тим паче за умови слабкого здоров'я. Попри всі намагання КДБ "приписати" трактату "колективне авторство" і на цій підставі "накрутити" термін, подібні спроби провалилися: Іван Дзюба зумів усе те спростувати й довести самостійність виконання своєї праці.

Після багатомісячного перебування в ізоляторі КДБ й виснажливих допитів та очних ставок І. Дзюбу помилували та випустили на волю. Його життя нібито повернулося у звичайний режим, якщо таким можна назвати режим офіційного нагляду й заборону працювати за фахом, що означало також неможливість публікуватися. У 1974—1982 роках визнаний інтелектуал і полеміст Іван Дзюба працює коректором, літературним кореспондентом багатотиражної газети Київського авіазаводу. І тільки з 1982 року він отримав можливість писати в анкетах: "Перебуваю на творчій роботі".

Праці І. Дзюби видали, коли вченому уже можна було друкуватися. Це "Грані кристала" (1978), "На пульсі доби" (1981), "Стефан Зорян в історії вірменської літератури" (1982), "Автографи відродження" (1986), "Садридін Айні" (1987), дослідження з найрізноманітніших літератур, навіть таких, як кабардинська, нанайська, якутська, інгуська, даргинська, мансійська тощо. І. Дзюба знову ж таки підкреслює, що інтернаціоналізм не в злитті націй, а в їх розвої, не в уніфікації мов, а в їх розмаїтті. Тільки тоді інтернаціоналізм стає справжнім.

Двадцять років Україна у статусі незалежної держави, а змін, по суті, не відбулося. Навпаки, зміни на гірше, і настрій Івана Дзюби не поліпшився — знову доводиться говорити про духовні спустошення й трансформації в українському суспільстві, про сучасну мовну ситуацію в Україні, про національну гідність і повагу до себе, до рідної мови, про продовження політики русифікації в незалежній Україні, про національну культуру як чинник майбуття України...

"Україна і світ. (Напередодні незалежності)" — так називається його праця, в якій вперше ставиться питання про цілісність української культури, про її неперервну діахронну тяглість, про її зв'язок з Європою, про методи її дослідження. Не бракує критики на адресу "внутрішнього літературознавства" і його помилок. Не бракує іронічного аналізу псевдопатріотичної риторики. Не бракує гірких тез: "Україну можна назвати землею несправджених надій". Але головне — це цілковито новий після знищення "Розстріляного Відродження" голос європейського інтелектуала. Чіткість аналізу, запрошення до діалогу, не демонстративна, а глибока, вивірена ерудиція, стоїчна і спокійна переконаність у переможній дії критичного розуму.

У період виборювання та утвердження незалежності України не було таких питань, з приводу яких І. Дзюба не висловив би своєї думки. Він уміє виділити серед розмаїття явищ найактуальніші й загострити на них увагу, зосередитися на найістотнішому. Доробок публіциста, без сумніву, постане одним із наріжних каменів у будівлі нашого націєтворення.

Що не стаття тих 90-х років — то й ключ для нового розуміння, нової інтерпретації, а одночасно діагнози і попередження: "До концепції розвитку української культури", "Про демократичний нігілізм", "Проблеми культури в незалежній Україні" тощо. Отже, де є больова проблема, там є голос Дзюби.

Залита кров'ю Чечня? Іван Михайлович пише дослідження про Кавказ і Росію та про пророчий голос Т. Шевченка у цій трагічній історії: "Застукали сердешну волю..." ("Шевченків "Кавказ" на тлі непроминального минулого"). Російський дисидент Сергій Ковальов написав до цього дослідження передмову.

Проблема антисемітизму? Читайте статтю "З орлиною печаллю на чолі" про Володимира Жаботинського. Там є розуміння, чесність, солідарність, є катарсисне почуття Іншого як свого брата.

Відроджується сталінізм? Суспільство забуває, з якої бойни воно вийшло? І. Дзюба пише працю "Пастка. Тридцять років зі Сталіним. П'ятдесят років без Сталіна". Гірка, сповнена тривожних спостережень і попереджень, книга проходить непоміченою. Суспільство живе ніби й без Сталіна, але насправді й надалі — з ним.

Навколо Тараса Шевченка розігрується псевдопостмодерний тусовочний "дискурс"? Його одягають, роздягають, десакралізують? З'являється велика Дзюбина праця про Кобзаря — студія, рівня якій немає в сучасному літературознавстві, де вперше досліджені через призму історичного й філософського знання європейської культури ключові для Т. Шевченка, але ключові і для становлення модерної Європи теми: людина та релігія, людина та імперія, Поет і Слово, Слово та Історія.

Однак пишеться це в умовах, коли в Україні розвивається шевченкофобство, яке стає цілковито відвертим виразом українофобства. Іван Михайлович моментально діагностує це явище і виступає на Львівському книжковому форумі з доповіддю, яка вийшла у видавництві Києво-Могилянської академії — "Шевченкофобія в сучасній Україні".

Образ сучасної України, відчуття відповідальності за вирішення проблем її суспільно-політичного, культурного й літературного життя постає у збірці вибраних праць "Між культурою і політикою" [1]. Перебуваючи між політикою і культурою в незалежній Україні, Іван Дзюба відзначає мовні проблеми, які ведуть до духовного спустошення української культури. Це надзвичайно турбує Івана Михайловича, бо "без мови немає нації". Ще у грудні 1988 року у статті "Чи усві-

домлюємо національну культуру як цілісність?" він стверджував, що "українська мова не виконує всіх своїх суспільних і культурних функцій". І це цілком зрозуміло: мова — реальна запорука життєдайності народу, а в наш час — самозбереження нації. Тому понад півтора століття точиться запекле (й криваве!) змагання за стан і статус української мови. Іван Дзюба в цій борні — воїн з відкритим заборолом і оливковою гілкою. Вже понад 40 років він невтомно пояснює однозначні прості істини, та існують обставини, що замутнюють очевидне... І так буде, допоки нація не прокинеться від летаргійного сну.

І. Дзюба й понині розробляє кардинальні питання української культурології та державотворчості. Для його публікацій на актуальні теми сьогодення, зокрема проблеми розвитку культури, мистецтва, функціонування української мови, ставлення до історичної спадщини, характерний глибокий скрупульозний аналіз, енциклопедична обізнаність. Іван Михайлович визначає причини проблем, відчуває ледь помітні тенденції їхнього розвитку, чітко проводить основоположну думку, з якою звертається до читача. Публікації І. Дзюби — глибока, узагальнена і водночас реальна програма дій для розбудови української демократичної держави [1; 3].

Що буде з Україною далі? Це дуже хвилює Івана Дзюбу. І ця тривога вихлюпнулася у його численних статтях, інтерв'ю, виступах, опублікованих свого часу в засобах масової інформації. Вони й лягли в основу нової публіцистичної книги Івана Михайловича "Нагнітання мороку. Від чорносотенців початку ХХ століття до українофобів ХХІ століття", випущеної недавно Видавничим домом "Києво-Могилянська академія" [2].

Автор порушує проблеми, які тривожать багатьох громадян України. Ці проблеми концентруються в підтримуваній правлячою олігархією системній компрометації національних, історичних і культурних цінностей та відродженні й насаджуванні ідеології російського націоналізму й неоімперіалізму. І. Дзюба показує зверхність, антигуманність і ретроградність цієї ідеології, зверненої в історичне минуле, та небезпеку її для майбутнього України за умов політичної несамостійності сучасної української влади та колаборації значної частини "еліти" з чинниками "руського мира", в який нас хочуть повернути будь-якою ціною.

Ця книга стала підсумком понад півстолітнього творчого доробку Івана Дзюби, який працює задля того, щоб його земляки завжди залишалися собою, щоб усвідомлювали, що Україна — країна зі своїм минулим і майбутнім. Саме своєю подвижницькою працею Іван Михайлович і завоював право називатись совістю української нації.

Список використаної літератури

1. Дзюба І. М. Між культурою і політикою / І. Дзюба. — К. : Сфера, 1998. — 373 с.
2. Дзюба І. М. Нагнітання мороку. Від чорносотенців початку ХХ століття до українофобів початку ХХІ століття / Іван Дзюба. — К. : Києво-Могилян. акад., 2011. — 503 с.
3. Дзюба І. М. Починаймо з поваги до себе : ст., доп. / І. Дзюба. — К. : Просвіта, 2002. — 58 с.
4. Дзюба І. М. Спогади і роздуми на фінішній прямій : [мемуари] / І. Дзюба ; вступ. ст. М. Г. Жулинського. — К. : Криниця, 2008. — 926 с.
5. Логвиненко О. Людина і суспільство : в контексті феномена Івана Дзюби / Олена Логвиненко // Літературна Україна. — 2006. — 30 листоп. — С. 1—2.

Надійшла в редакцію 2 березня 2011 року